

УДК: 821.161.2-92.09:[314.151.3-054.72]
DOI: 10.32589/2411-3883.19.2022.274084

Янковська Жанна Олександрівна
доктор філологічних наук, професор, професор кафедри
філософії та культурного менеджменту,
Національний університет «Острозька академія»
<https://orcid.org/0000-0002-7846-2796>
zanna.malva@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНО-ЕМОТИВНИЙ АСПЕКТ ВІДОБРАЖЕННЯ ЕМІГРАЦІЇ ЯК ЯВИЩА В УКРАЇНСЬКІЙ АВТОРСЬКІЙ СЛОВЕСНОСТІ (початкові студії)

Анотація. Українська еміграція – явище надзвичайно багатогранне й поліаспектне, тому й підходи до його вивчення та дослідження можуть бути дуже різними. У зазначеній статті йдеться про відображення еміграції в українській художній літературі та публіцистиці як найбільш психологічно-емотивному джерелі інформації, що завжди загострює увагу на проблемах часу і по-своєму шукає шляхів їх вирішення.

Починаючи від кінця ХІХ ст., тобто від першої хвилі еміграції, причини виїзду українців за кордон були різними, в основному кожна хвиля характеризується або як «трудова», або як «політична» (іноді ці два напрями синтезувалися), проте завжди прощання із рідною землею викликало непересічні переживання та емоції, пов'язані з невідомістю, іншим укладом життя, розривом із родом, сім'єю, найближчими людьми загалом. У науковій літературі недостатньо висвітлена та охарактеризована є передостання «заробітчанська», або як її ще умовно та узагальнено називають «італійська» хвиля еміграції, не кажучи вже про останню, сьогоденішню, вимушену, пов'язану із нинішньою війною на території України, яка ще триває. Але художнє мислення народу, пов'язане з емоційним сприйняттям подій в екстремальних умовах проявляється швидше. І ми вже зараз маємо цілу низку новотворів. Можливо, вони не можуть ще конкурувати із творами В. Стефаніка, Є. Сверстюка, У. Самчука та інших письменників, творами, що вже стали класикою, а більше належать до масової культури, але вони злободенні й у них є потреба. Власне, немає студії, в якій би поступально й комплексно було відображено питання висвітлення еміграції як явища в художній літературі.

Ключові слова: еміграція як явище, українська художня література, хвилі еміграції, твори В. Стефаніка, У. Самчука та інших письменників, духовні цінності.

Zhanna Yankovska
Doctor of Sciences (Philology), Professor,
Department of Philosophy and Cultural Management,
The National University of Ostroh Academy
<https://orcid.org/0000-0002-7846-2796>
zanna.malva@gmail.com

PSYCHOLOGICAL AND EMOTIONAL ASPECTS OF REPRESENTATION OF EMIGRATION IN UKRAINIAN FICTION

Abstract. Ukrainian emigration is an extremely multifaceted phenomenon, therefore approaches to its study and research can be very different. The article deals with the reflection of emigration in Ukrainian literature and journalism as the most psychological and emotional source of information, which always pays attention to the problems of the time and in its own way looks for ways to solve them.

Starting from the end of the 19th century, that is, from the first stage of emigration, the beginnings of Ukrainians' departure abroad were different. Mainly, each stage is characterized as «labor» or «political» (sometimes these two directions were synthesized), but always leaving from the native land caused deep experiences and emotions associated with the unknown, a different way of life, a break with the family, closest people in general. In the scholarly works, the penultimate «worker» stage, or as it is also generally called the «italian» stage of emigration, has been insufficiently described. Not studied is the last stage, which is connected with today's war on the territory of Ukraine, which is still continuing. But the artistic thinking of the people, associated with the emotional perception of events in extreme conditions, manifests itself faster. And we already have new works. Perhaps they cannot yet compete with the works of V. Stefanyk, Y. Sverstyuk, U. Samchuk and other writers who have already become classics, but these works are actual and there is a need for them. There are still not enough scientific works in which the issue of emigration is considered in the literature.

Keywords: emigration as a phenomenon, Ukrainian literature, waves of emigration, works of V. Stefanyk, U. Samchuk and other writers, spiritual values.

Вступ. Українська авторська словесність як художнє відображення подій, процесів, які відбуваються в соціумі, та й самого суспільства на тому чи іншому етапі етногенезу, завжди була чутлива до явищ, що глибоко торкаються емоційної сфери. Еміграцію як полишання рідного краю, домівки, рідних цілком вбачаємо саме таким процесом. Нині, в умовах російсько-української війни, маємо новий трагічний досвід, можна сказати, нову еміграційну хвилю, яку вже відразу намагаються осмислювати дослідники. Проте справжнє її осягнення й результати ще попереду, після завершення війни. А наразі маємо лише прогнози.

Українська еміграція – явище багатогранне, більш-менш чітко означене хронологічно, проте таке, що в залежності від того чи іншого періоду змінює свій характер, тому й підходи до його вивчення та відображення можуть бути різними. Із різних точок зору українську еміграцію характеризують в межах історії, етнології, політології, психології, соціології, навіть лінгвістики, інших гуманітарних галузей. Лише наукові дані всіх цих наук, взяті в сукупності, дають більш чи менш повне уявлення про розміщення українців на території інших держав і охарактеризувати етнічні зрушення, з цим пов'язані. Проте все ж картина еміграційних процесів буде неповною, якщо не врахувати психологічно-емотивний бік цього явища. Такий аспект висвітлює художня література як глибоко емоційне джерело інформації. Адже, мабуть, немає такої події, суспільного чи навіть побутового явища життя, яке не було б відображене у фольклорі та літературі – словесній творчості. Напевне, найбільш емкою формулою вираження народного погляду на українську еміграцію є прислів'я «Нашого цвіту по всьому світу». І це дійсно так, бо той чи інший характер еміграційних процесів, зумовлений суспільними та політичними причинами в Україні, у будь-який період, викликав втрату кращої трудової чи інтелігентсько-інтелектуальної частини етносу. Тому метою цієї студії є загострення уваги на відображенні еміграції у художніх авторських творах, що з часом може стати комплексною працею, а зараз є лише вступною розвідкою, оскільки пласт джерельного матеріалу тут дуже великий і може містити, з одного боку – твори українських письменників на теренах нашої держави, з іншого – поза

її межами, яких, вважаємо, є значно більше, до того ж, вони менше досліджені з точки зору поставленої проблеми. *Об'єктом* нашої уваги є українська література, *предметом* – явище еміграції, у ній відображене.

Перші три виділені наукою хвилі еміграції досить широко знайшли свій відбиток у творчості українських письменників та поетів. Процес відображення цього явища, як зазначено вище, можна вважати двостороннім. Кожна із хвиль еміграції має свої риси, ознаки, за якими визначається її характер. Як правило, це трудова, політична або бінарного характеру, що їх поєднує. Четверта хвиля еміграції, яку можна умовно назвати «італійською», хоч насправді вона не була однорідною, в основному трудова. Вона переважно представлена в літературі поезією та малою прозою. Варто навіть уже говорити про те, що розпочався процес дослідження цих творів, але він ще на початковому етапі. Ту масову еміграцію українців за кордон, яку спостерігаємо сьогодні, можна вважати п'ятою, за характером «вимушеною» хвилею через умови війни. Треба бути цілком свідомими того, що не всі українці повернуться з цієї еміграції після закінчення військових дій на територію України.

Чому у примітці до теми означається, що це початкові студії? Тому що охопити всі існуючі твори про еміграцію, створені в межах різних періодів, однією розвідкою неможливо. Загалом це може бути комплексне дослідження, навіть монографія не одного автора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні за роки незалежності були створені й активізували діяльність кілька потужних провідних наукових центрів, які очолюють і проводять різносторонні, багатоаспектні дослідження української діаспори, організовують щорічні наукові форуми та конференції, готують звернення до уряду держави із пропозиціями заходів, які допомагають пізнати життя, досягнення й творчість наших співвітчизників за межами рідної держави, які виїхали раніше, та могли б полегшити перебування нинішніх українців за кордоном, сприяли б їх поверненню. Серед таких організацій Інститут українознавства (м. Київ), Центр українознавства філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка, Центри дослідження діаспори при Національному університеті «Львівська

політехніка» та Національному університеті «Острозька академія» та інші. Після наукових заходів, які вони проводять, видано томи комплексних праць та збірників, з чого можемо судити, яка численна когорта українських вчених прилучається до вивчення української діаспори. Проте у цій сфері залишається ще багато не дослідженого, зокрема, й літературні твори про еміграцію.

Серед учених, які досліджували й продовжують вивчати українську діаспору, а іноді й організують культурне національне життя українців за кордоном, можна назвати імена М. Гориня, М. Хмари, З. Кузелі, М. Мушинки, В. Мішалова, Д. Тетериної-Блохин, Ю. Бойка, В. Соколова, С. Грици, О. Пахльовської, П. Гаврилишина, А. Атаманенко, І. Ключковської, О. Гінди, О. Годованської, О. Кісь, О. Кузьменко, О. Лабашук, Л. Сорочук, Н. Ханенко-Фрізен та багатьох інших.

Серед ґрунтовних праць про другу хвилю еміграції варто згадати монографію В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)» (Піскун, 2006), в якій «здійснено комплексне дослідження особливостей вияву громадянської позиції лідерів української політичної еміграції 20-х рр. ХХ ст., охарактеризовано їхній політичний вибір» (Піскун, 2006, с. 2). Авторка описує, наскільки високою була національна ідентичність політичних емігрантів, а також ті жорстокі форми боротьби, які використовувала проти них радянська влада.

Одним із найбільш фундаментальних досліджень поетичних новотворів четвертої («італійської») хвилі трудової еміграції є наукова монографія Олени Гінди «Поетична творчість української трудової спільноти в Італії початку ХХІ століття в контексті фольклорної традиції» (Гінда, 2015). У праці поетичні твори українських заробітчан «потрактовано як “народний літопис” про драматичну сторінку української історії, жіночу еміграцію – масовий виїзд на заробітки жінок-матерів, які прагнули поліпшити матеріальне становище родин» (Гінда, 2015, с. 4). Наразі дослідження продовжуються. Віриться, що і нинішній етап виїзду українців за кордон не залишиться непоміченим.

Методологія дослідження. Дослідження здійснене із використанням принципів історизму, компаративного й літературознавчого

аналізу із елементами інтердисциплінарної методології.

Результати дослідження та їхнє обґрунтування. Задовго до офіційно окресленої першої хвилі української еміграції у бездержавній Україні її представники добровільно, а часто будучи висланими за політичні погляди чи дії, змушені були підкоряти простори великої Російської імперії, а іноді й шукати щастя в інших країнах. Ще Т. Шевченко у поемі «Неофіти» писав:

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата і сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні
(Шевченко, 1983, с. 521).

Перша хвиля еміграції із Галичини на Захід, як ми знаємо, в основі своїй була трудовою. Треба зважити на час, міграційні процеси тоді взагалі ще тільки починалися, а простий народ, селяни були міцно прив'язані до своєї землі, до роду.

Чи не найбільш глибоко осягнув, пережив і зумів відобразити стан людини, яка назавжди покидає рідну землю, В. Стефаник у своїй психологічній новелі «Камінний хрест». У час перших виїздів селян із Закарпаття до родючих прерій Канади це була трагедія, оскільки прив'язаність до рідних теренів була дуже сильною. Щоб так написати, мабуть, дійсно, треба було все пережити, перепустити через душу і серце. Особливо вражає сцена прощання Івана Дідуха з односельцями, драматизм його поведінки, його слів: «Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видно, каменів, бо слова не годен був заговорити.

– Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою по-такував» (Стефаник, 1987, с. 38).

Роботящий, витривалий, порядний, що нарівні із конем працював на тому неродючому високому горбі землі, на котрому збув силу і здоров'я, проте чесно звікував і ніколи нікому ні на що не жалівся, тут Іван не здатен стримати своїх емоцій, свого болю. Його скупі слова падали, як каміння, і нікого не могли залишити байдужим:

«– Стара, ня, на-коб тобі платину та файно обітрися, аби я тут ніяких плачів не видів. Гостий собі пильнуй, а плакати ще доста чесу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть. [...].

– Озьміть та вгатіть ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!» (Стефанік, 1987, с. 39).

Будучи поважаним громадою і добрим сім'янином, головний герой тут же, перед усім народом втішає, просить прощення і прощається навіть із своєю дружиною, так, ніби отут і життя його кінчається, бо не знає, що чекає його у тій «Гамериці»:

«– Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємо си на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми випрощитися. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними випрощитися з тобов на смерть» (Стефанік, 1987, с. 41).

Новела має символічну назву – «Камінний хрест». Саме цей камінний хрест Іван Дідух виніс на той горб, на якому гірко працював усе своє життя, та й поховав під ним свою душу, так тяжко йому було той горб залишати:

«– Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічив-ем. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взяв з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную» (Стефанік, 1987, с. 41).

Та, мабуть, найбільше драматизму і психологічної напруги автор вкладає в отой момент прощання з хатою, з рідним обійстям, в опис отого танцю-агонії, під час якого головний герой із серцем ніби вбиває у землю чобітьми свою тугу і свій біль: «Вийшли обое.

Як уходили назад до хати, то ціла хата зарідала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прорвалася, як би горе людське дунайську загагу розірвало – такий був плач. [...].

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

– Польки мені грай, по-панцьки, мам гроші! Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук» (Стефанік, 1987, с. 44).

Звичайно, вже є і ще буде багато творів, у яких проглядається туга, ностальгія за рідною

землею, але такої глибини зображення людського почуття, як у В. Стефаніка, поки що не досягнув ніхто. З цього приводу художник Іван Труш, наприклад, писав, що Стефанік «представив мужика, або, ліпше сказати, його душу, так пластично і так знаменито, як ніхто перед ним» (Цит. за вд.: Лесин, 1987, с. 5). Письменник залишив після себе невелику новелістичну спадщину, що поміщається в одній збірочці. Проте завдяки згаданій якості його ім'я завжди буде стояти серед кращих новелістів світу. Він має чудову властивість показувати події не через зовнішній їх опис, а через розкриття психології та переживання персонажів, як це ми бачимо у згаданій новелі «Камінний хрест», котра, як відомо, була написана на основі дійсних подій, що їх довелося спостерігати письменнику. І сьогодні вона сприймається як реалістично-психологічне узагальнення, подане у художній формі стосовно першої трудової хвили еміграції.

Друга ж хвиля еміграції, як ми знаємо, в основі своїй була політичною. Більшовики в цьому плані стали добрими учнями великої Російської імперії, назвавши «буржуазним націоналізмом» будь-які патріотичні порухи українців (та й інших народів, що входили до неї) в напрямку до незалежності, самостійності, державності, а тому нещадно знищуючи або розпорошуючи по світу передову національну еліту – інтелігенцію. Є. Сверстюк в есеї «Блудні сини України» писав: «Миколаївська казарма для перетворення материних синів у блудних синів була примітивним моделем. Використавши військово-поліцейський досвід імперії, більшовики організували тотальний експеримент – перетворення особи в слугу держави і відчуження особи від дому отця свого. Вони створили імперію блудних синів, які могли тільки потаємно мріяти про повернення в рідний дім. Експеримент був обґрунтований теоретично, продуманий тактично і забезпечений рівнем терору. Оскільки українцям відводилася доля сировини і будівельного матеріалу імперії, то було винищено інтелігенцію і, зрештою, четверту, морально найактивнішу частину нації» (Сверстюк, 1993, с. 14).

Ці слова підтверджені історичними фактами і долею народу. У час побудови «розвиненого соціалізму» слово «інтелігент» було мало не лайливим, звучало презирливо. Третє місце

після робітників та селян інтелігенція у радянській Україні займе ще не скоро. А в першій третині ХХ ст. масове винищення інтелігенції, інтелектуальної еліти нації голодом та репресіями призвело до того, що більшість її представників, рятуючи життя, опинилася за кордоном. І, мабуть, не один із них, думками линувши в Україну, задавав собі питання, що його сформулював У. Самчук в автобіографічному романі-спогаді, романі-роздумі «На білому коні»: «...Здавалося, не було дня, коли б наново і наново не передумувалося те саме настирливе питання: чому я тут, чому не дома, що сталося, що я не можу там бути, які причини стоять на перешкоді, хто зумовив це наше століття і чи відкриється дорога назад» (Самчук, 2007, с. 18).

У цьому ж романі Улас Самчук про таких, як сам, вигнанців, написав: «Про нас не писала велика преса, не говорили мікрофони, нас не представляв екран. Ми були переважно глибоко самі в собі, у своїй замкненій провінції емігрантщини, ми були, як сказано, на затиллю життя, дарма що це було у самих центрах Європи» (Самчук, 2007, с. 16–17). І все ж розділ, де зазначені ці слова, письменник назвав «Щаслива путь!» А була вона щасливою, бо міг бодай думати вільно про Україну, бо зустрівся з такими, як сам, вигнанцями і кращими представниками свого народу.

На жаль, деяка частина інтелігенції, що залишилася в ті роки у радянській Україні, пристосувавшись, втратила оте відчуття національної гідності та самосвідомості, яке часто зберегли українці там, за кордоном. Є. Сверстюк у згаданому вище есеї ставить і намагається відповісти собі на таке питання: «Чому ім'я українець в Америці й Канаді, в Англії і Німеччині звучить більш позитивно, ніж у Казахстані, Росії чи Молдавії?

...Серед розвіяних вітром є чимало національно живих, сентиментально настроєних людей, схильних згадувати рідний край, але нічого для нього не робити, на відміну від українців на еміграції. Зрештою, є чимало розсіяних в імперії і по світу українців національно свідомих і духовно пробуджених, готових принести своїй батьківщині сили і знання, як тільки з'явиться можливість повернутися.

Вони розуміють, що вони є тими, хто переливає українську кров в імперський пісок, що вони не живлять рідного вогнища, навколо

якого могли б зарятуватись і ожити розкидані блудні сини; вони розуміють свою причетність до драми не багатьох подвижників серед моря відчуженої зрусифікованої маси...» (Сверстюк, 1993, с. 15–16).

Оголюючи й аналізуючи проблеми в галузі дослідження української еміграції, що накопичились протягом більш як століття часу, ми сьогодні стоїмо перед тим, що потрібно не лише вирішувати ті, минулі «помилки історії», які уже найчастіше незворотні, ми повинні виправляти, якщо ще можливо, помилки нинішні, а ще більше намагатися не допускати їх. Сьогодні вони виправляються кров'ю та життям національно найсвідоміших представників нації.

Трудова хвиля української еміграції перших десятиліть незалежності – наслідок попереднього устрою, влади, виховання, а хронологічно – це наш час, наше покоління. Мабуть, не можна у самостійній державі проводити політику імперського відношення до людини. Кого ми втрачаємо тисячами зараз і до чого це призведе? З одного боку, велика частина інтелігенції, занедбавши духовність, навіть наукові здобутки, які, на жаль, не оплачуються, перекваліфіковуються за кордоном у більш високооплачуваних покоївках, няньок, сантехніків, різноробочих, вирішуючи для себе насамперед проблему хліба насущного та належного матеріального рівня проживання. З другого боку — ми втрачаємо кваліфікованих представників робітничих професій. Мало того, руйнуються кращі набутки нашої освіти буквально на всіх рівнях. Наслідки неважко простежити. Важливо зрозуміти, що це питання має не лише матеріальний бік (хоч проблему «хліба насущного», звичайно, потрібно вирішувати насамперед), це питання духовності, виховання, традиції, збереження тих цінностей, які ми розгубили на бездоріжжях нашої історії. Знову хочеться насамкінець звернутися до публіцистичного есею Є. Сверстюка, який, роздумуючи, намагається визначити шляхи вирішення цієї кризи, насамперед, свідомості, хоча, звичайно, ці шляхи не єдині і не претендують на останню інстанцію істинності, але вони спонукають діяти, пробуджують небайдужість, а тому є важливими. Він пише: «В межах притчі про блудного сина в нас багато відкритих проблем.

Перша з них – відновити і засвітити Дім отця, щоб він здалеку мерехтів, як маяк бездомним. [...].

Друга проблема – зробити сина сином: передати йому батьківську традицію і дух. Коли той син засвітиться священним вогнем – уже не пропаде.

Третя проблема – виконати нам своє призначення в світі, який прагне повернути собі втрачені духовні вартості. [...].

Довгий список відомих у російській культурі імен українського походження захоплює увагу. Вперше замовчування в російській пресі того факту, що вони українці або напівукраїнці, зачіпає самолюбство: якщо ви замовчуєте, то ми будемо наголошувати. Тим більше, коли йдеться про визначальні імена, які внесли в російську літературу і філософію традиційно український струмінь релігійного пошуку і проповідництва» (Сверстюк, 1993, с. 16).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Звичайно, художні й публіцистичні твори, аналізу яких ми торкнулися у цій статті, – це дуже мало. Наша література дає багатий матеріал для таких роздумів, адже письменство в усі часи найгостріше відчувало найбільш наболілі проблеми суспільства, загострювало на них увагу і шукало шляхів вирішення.

Із сумом спостерігаємо сьогоденне спустошення України, і не тільки через масові вбивства військових та цивільних, але й через масовий виїзд українців за кордон. Через невідому тривалість війни вони там змушені працювати, діти – вчитися, вони адаптуються, пристосовуються. Сьогодні у соцмережах уже бачимо публікацію новотворів про чисельні та духовні втрати не лише через обстріли, але й через еміграцію, бо руйнуються сім'ї, втрачається цінний для України людський інтелектуальний, духовний та фізичний ресурс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гінда, О. (2015). *Поетична творчість української трудової спільноти в Італії початку XXI століття в контексті фольклорної традиції*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
2. Лесин, В. (1987). Василь Стефаник. *Стефаник В. Вечірня година*. Ужгород: Карпати. 4–9
3. Піскун, В. (2006). *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття)*. МП Леся.
4. Самчук, У. (2007). *На білому коні. Самчук Улас. На білому коні. На коні вороному. Споми́ни і враження. У двох частинах*. Національний університет «Острозька академія».
5. Сверстюк, Є. (1993). *Блудні сини України*. Знання.
6. Стефаник, В. (1987). *Вечірня година. Новели*. Ужгород: Карпати.
7. Шевченко, Т. (1983). *Неофіти. Шевченко Т. Кобзар*. Дніпро.

REFERENCES

1. Hinda, O. (2015). *Poetychna tvorchnist ukrainskoi trudovoi spilnoty v Italii pochatku KhKhI stolittia v konteksti folklornoi tradytsii*. Lviv: LNU im. Ivana Franka. [In Ukrainian].
2. Lesyn, V. (1987). *Vasyl Stefanyk. Stefanyk V. Vechirnia hodyna*. Uzhhorod: Karpaty. 4–9. [In Ukrainian].
3. Piskun, V. (2006). *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti roky KhKh stolittia)*. MP Lesia. [In Ukrainian].
4. Samchuk, U. (2007). *Na bilomu koni. Samchuk Ulas. Na bilomu koni. Na koni voronomu. Spomyny i vrazhennia. U dvokh chastynakh*. Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». [In Ukrainian].
5. Shevchenko, T. (1983). *Neofity. Shevchenko T. Kobzar*. Dnipro. [In Ukrainian].
6. Stefanyk, V. (1987). *Vechirnia hodyna. Novely*. Uzhhorod: Karpaty. [In Ukrainian].
7. Sverstiuk, Ye. (1993). *Bludni syny Ukrainy*. Znannia. [In Ukrainian].